

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/86/26-34>

Zəhra Abas qızı Allahverdiyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

zahra.allahverdiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN DAVAMÇISI XACU KİRMANİ VƏ ONUN “KAMALNAMƏ” POEMASI

Xülasə

Şərq ədəbiyyatında epik şeirin inkişafı, o cümlədən Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” mövzularının təsir dairəsinin öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Problemin nəzəri aspektləri XX əsr elminin əsas sahələrindən biri olaraq daim diqqət mərkəzində olmuşdur. A.Y.Krımiski, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Köprülü, A.Sirri Ləvənd, H.Araslı, M.Mübariz, Q.Əliyev, R.Əliyev, R.Azadə, Q.Beqdeli, Xəlil Yusifli, N.Araslı, İ.Həmidov, T.Kərimli, M.Kazımov, A.B. Kudelin, A.V.Mixaylov, M.Y.Borev və başqaları bu sahədə əhəmiyyətli elmi-nəzəri fikirlər yürütmüşlər.

Təqdim olunan məqalədə Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı, XIV əsrin məşhur filosof-şairi Xacu Kirmaninin “Xəmsə” yaradıcılığından “Kamalnamə” məsnəvisi tədqiqata cəlb olunur. Araşdırmalar göstərir ki, Xacu Kirmaninin “Xəmsə”si Azərbaycan poeziya məktəbinin dahi nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin humanist ideyalarının və bədii üslub xüsusiyyətlərinin yeni-orta əsrlər dövrünə uyğun olaraq modern tərzdə davamıdır.

Poema 12 babdan (fəsilədən) ibarətdir. Hər bir fəsilədə islami-sufi fəlsəfənin tarixi və mahiyyəti haqqında şərhlər, dövrünün ictimai-əxlaqi görüşlərini əks etdirən fəlsəfi-didaktik məzmunlu hekayələr verilmişdir.

Əsər minacat, nət, şairin mürşidi Əbu İshaq Kazirununin mədhi, seyri-süluk, salikin kamil nəfsə yetişməsi, aləmin şərh, salikin 4 ünsürlə – su, torpaq, yel və odla mükəliməsi, odla mükəlimədə can aləminə işarə etməsi, seyri-sülukla səfər etmə, mütənahi (sonu olan) dünyadan namü-tənahi (sonu olmayan) dünyaya keçid, ovçu könüllərin bəyanı, susmağın fəziləti və onun xüsusiyyətləri, Aristatalisin hekayəsi, dövrünün vəfasızlığı haqqında, Əmir əl-möminin İmam Əlinin mübariz aşıqla döyüşü, cavan qazi və Rum qeysərinin qızının hekayəsi, Həsən Bəsri haqqında hekayə, İbrahim Ədhəm haqqında, Sultan Mahmud Qəznəvi və Hindistan padşahının oğlunun hekayəsi, İmam Qəzali və qardaşının hekayəsi, daim Xızrı arzulayan padşah haqqında hekayə, sözün ilkinliyi, yəni Allaha bağlı olması və mənaya həsr olunmuş xüsusi başlıqlar və başqa maraqlı məzmunlu hissələr Xacu Kirmaninin zəngin ideya-fəlsəfi görüşlərini və sənətkarlıq qüdrətini əks etdirir. Əsərin sonunda şairin Cəmaləddin Əbu İshaq İncuya sitayışı, oğlu Mücirəddin Əbu Səid Əliyə nəsihəti və kitabın xətm olunması haqqında bölmələr Xacu Kirmani sənətinin mükəmməl bədii-fəlsəfi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

Məqalədə Xacu Kirmani “Xəmsə”sinin indiyədək tam tədqiq olunmayan halqası – “Kamalnamə” adlı fəlsəfi məzmunlu didaktik əsəri tədqiqata cəlb olunur; burada tarixi-fəlsəfi məsələlər və şairin poetik axtarışları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xacu Kirmani, Xəmsə, “Kamalnamə”, cavab, didaktik üslub

Zahra Abas Allahverdiyeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

Ph.D in Philology

zahra.allahverdiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8697-0395>

Khaju Kirmani the successor of Nizami Ganjavi and his poem "Kamalname"

Abstract

The study of the interactions and connections between the cultures and literatures of the peoples of the Near and Middle East is an important problem that is always in the focus of world and Azerbaijani literary criticism. In the twentieth century, the theoretical aspects of the problem have been identified, and considerable research has been conducted in various areas on the basis of the historical-comparative method.

In the past, A.Y.Krymsky, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Koprulu, A.Sirri Lavand, H.Arasli, M.Mubariz, G.Aliyev, R.Aliyev, R.Azade, H.Yusifli, N.Arasli, I.Hamidov, T.Kerimli, M.Kazimov, A.B.Kudelin, A.V.Mikhailov, M.Y.Borev and others made important scientific and theoretical ideas in this field.

The study of numerous works in Eastern literature under the influence of Nizami Ganjavi's "Khamsa" themes on the basis of the above-mentioned principles remains one of the urgent problems of literary criticism.

In the presented article, the prose "Kamalname" from the works of "Khamsa" by the famous philosopher-poet of the XIV century Khaju Kirmani, the successor of Nizami literary school, is involved in research. Research shows that Khaju Kirmani's "Khamsa" is a modern continuation of the humanist ideas and artistic style features of the great representative of the Azerbaijani school of poetry Nizami Ganjavi in accordance with the new-medieval period.

The poem consists of 12 chapters. Each chapter contains comments on the history and essence of Islamic-Sufi philosophy, and philosophical-didactic stories reflecting the socio-moral views of the time.

The work praises, praises, praises the poet's mentor Abu Ishaq Kaziruni, seyri-suluk, Salik's perfect maturity, interpretation of the world, salik's dialogue with the 4 elements – water, earth, wind and fire, pointing to the world of soul in dialogue with fire, seyru-suluk The transition from the world of the unseen to the world of the unseen, the declaration of the hunter's heart, the virtue of silence and its characteristics, the story of Aristatalis, the infidelity of the times, the battle of Amir al-Mu'minin with Imam Ali, the story of the young judge, The story of Hasan Basri, the story of Ibrahim Adham, the story of Sultan Mahmud Ghaznavi and the son of the king of India, the story of Imam Ghazali and his brother, the story of the king who always dreamed of Khidr, the originality of the word It reflects the rich ideological and philosophical views of Khaju Kirmani and the power of art. At the end of the work, the sections on the poet's worship of Jamaladdin Abu Ishaq Inju, his son Mujiraddin Abu Said Ali's advice and the completion of the book demonstrate the perfect artistic and philosophical features of Khaju Kirmani's art.

Keywords: Nizami Ganjavi, Khaju Kirmani, Khamsa, the answer, "Kamalname", didactic style

Giriş

Dünya xalqları mədəniyyətində ədəbi təsirin tarixi-ictimai qanunauyğunluqlarının ədəbiyyatşünaslığın aparıcı metodoloji tələbləri çərçivəsində, əsasən hermenevtik metodun prinsipləri üzrə həyata keçirilməsi vacibdir. Bu cəhətdən, Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ədəbi qaynaqlarının araşdırılmasını aşağıdakı prinsiplər əsasında aparmaq vacibdir:

1. Problemin həllinə dünya xalqları mədəniyyətlərinin dialoqları müstəvisində yanaşılması;
2. Mövzu, ideya və süjet orijinalılıqlarının öyrənilməsi;
3. Konseptual və kulturoloji prinsiplər əsasında müqayisəli təhlillərin aparılması.

Şərq ədəbiyyatında epik şeirin inkişafı, o cümlədən Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" mövzularının təsir dairəsinin öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Problemin nəzəri aspektləri XX əsr elminin əsas sahələrindən biri olaraq daim diqqət mərkəzində olmuşdur. A.Y.Krımski, Y.E.Bertels, V.M.Jirmunski, F.Köprülü, A.Sirri Ləvənd, H.Araslı, M.Mübariz, Q.Əliyev, R.Əliyev, R.Azadə, Q.Beqdeli, X. Yusifli, N.Araslı, İ.Həmidov, T.Kerimli, M.Ka-

zımov, A.B.Kudelin, A.V.Mixaylov, M.Y.Borev və başqaları bu sahədə əhəmiyyətli elmi-nəzəri fikirlər yürütmüşlər.

Viktor Jirmunski Şərq ədəbiyyatında ədəbi əlaqələr zəminində yaranan əsərlərin romantik xüsusiyyətləri və tipoloji nöqtələrinin müəyyənləşdirilməsinin mexanizmi ətrafında müəyyən tədqiqatlar aparmışdır. O, Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında analoji təzahürlərin sosial-tarixi qanunauyğunluqlar olduğunu, qədim xalq eposlarının öz yerini psixoloji mövzulara, məhəbbət romanlarına verdiyini göstərərək yazırdı: “Seçilmiş qəhrəmanları birləşdirən sevgi hissinin əzəmətli “romantik” xarakteri, eşqin “xidmət” mənasında anlayışı, bu hisslərin təsviri, aşiqin sevgilisini görəndə keçirdiyi hallar, nəhayət, bu stereotipik emosional həyəcanlar (ümumiyyətlə, introspektiv monoloqlar, dialoqlar, lirik mesajlar şəklində) tamamilə yeni bir sənət tipi ortaya çıxartmaq zərurəti yatarmışdır. Bu baxımdan, fransız Kreytenin poetik romanları tipoloji olaraq, çağdaş ədəbiyyatda fars dilində, əslən azərbaycanlı olan Nizami (təxminən 1140-1203) poemalarına bir janr və bir tarixi dövrün əsəri olaraq o qədər yaxınlaşır ki, qarşılıqlı ədəbi təsir məsələlərindən də danışmaq olar” (Jirmunski, 1971:190).

Ədəbi əlaqələri “müxtəlif dövrlərdə sərhəd və zaman kəsiyi tanımayan mədəni dialoqlar” adlandırılan nəzəriyyəçi alim Yuri Borev bu ənənənin 16 tipini göstərir ki, bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzuya uyğun olaraq, onlardan yalnız 6-na diqqət yetirmək kifayətdir:

1. Ənənənin novatorluq əsasında davamı;
2. Sələfin yaradıcılığına yaxınlıq hiss olunsa da, yaradıcılıq prinsiplərində zidd mövqe;
3. Bir əsərin bədii sistem elementlərinin (süjet, tərz, qəhrəmanların xarakteri və kompozisiya) başqa bir əsərdə tətbiqi. Eyni zamanda, yeni əsərdə mənbədən fərqli cəhətlərin mövcudluğu;
4. Yaxınlıq tipi; Müəllif təsirləndiyi sələfinin yaradıcılıq təcrübəsinin bəzi cəhətlərini götürür; burada orijinalın üslubi xüsusiyyətləri gözlənilmir və yaranmış əsər yeni hadisə olaraq ortaya çıxır.
5. Təqlid – lakin təqlidin də müxtəlif dərəcələri vardır. Yeni mətnin orijinala tam oxşarlığı. Sələfin dünyagörüşü sisteminin, əsas üslubi xüsusiyyətlərin, yaradıcılıq manerasının eynilə surətinin yaradılması;
6. Epigoneçuluq – yaradıcı təqlidlə deyil, əhəmiyyətsiz dərəcədə dəyişikliklərlə orijinalı təkrarlamaq (Borev, 1989:11).

Yaxın Şərq ədəbiyyatının lirik və epik-məsnəvi janrı orta çağlar mərhələsində yüksək inkişaf zirvəsinə çatması və zənginliyi seçilməsində əhəmiyyətli dərəcədə Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə borcludur. Nizami öz yaradıcılığı ilə Yaxın Şərq ədəbiyyatında mürəkkəb, zəngin məzmunlu və çoxşaxəli, bitkin süjetli epik-məsnəvi janrının inkişafına və təkmilləşməsinə daha geniş imkanlar açmışdır və “Xəmsə” ənənələrində fars, türk və hind ədəbiyyatının böyük bir nəslə yetişmiş, Nizami mövzularında yazdıqları epik-romantik səpkili əsərlərlə orta əsrlər ədəbiyyatının bu istiqamətdə inkişafını təmin etmişlər.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə, Əmir Xosrov Dəhləvidən sonra, XIV əsrdə öz “Xəmsə” yaradıcılığı ilə cavab vermiş Xacu Kirmani istedadı və zəkasına görə öz müasirləri arasında seçilən sənətkardır. Xacu Kirmaninin həyat və yaradıcılığına dair dünya şərqşünaslığında Ş.Rye, P.Xammer, F.Erdman, Şefer, Pitsi, E.Braun, A.Krımiski, Y.E.Bertels, Y.Ripka, Z.Səfa, M.Moin, Ə.S.Xansari, S.Nəfisi, K.Ayni, S.N.Kirmani, F.Köprülü, N.Sayfiyev, H.Araslı, A.S.Ləvənd, Q.Əliyev, M.Kazımov, M.Məhəmmədi, B.Quliyeva və başqa alimlərin əhəmiyyətli tədqiqatları mövcuddur.

Nizami ardıcılları təbii olaraq öz sələflərindən fərqlənməyə cəhd etmişlər. O cümlədən, Əmir Xosrovdan sonra, ikinci olaraq Nizamini izləyən Xacu Kirmani də orijinallığa can atırdı. Görkəmli şərqşünas alim Mehdi Kazımovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Xacunun “Xəmsə”sində yalnız nəzirənin bir şərti – vəzn az-çox şəkildə qorunub saxlanmışdır. O, yalnız “Rövzətül-ənvər” (“Nur bağları”) poemasında Nizamini təqlid edir ki, bu da özünü əsərin adı və kompozisiyanın saxlanması bürüzə verir” (Kazımov, 2012:311).

Xacu Kirmani 1281-ci ildə (hicri-689) Kirman şəhərində anadan olmuşdur. Bu tarix Xacunun özünün “Gül və Novruz” əsərinin sonunda verdiyi məlumata əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Şair həmin əsərində yazır:

شب روز الف از مه شده کاف
فکنده آهوی شب نافه از ناف
رسیده ماه ذیحجه بعشرین
بیام آورده کردون خشت زرین
ز هجرت ششصد و هشتاد و نه سال
شده پنجاه روز از ماه شوال
من از کتم عدم بر داشتم راه
سمن زار وجودم شد چرا کا

(Kuhi, 1928).

Əlif (kimi) may gecəsində, Ay qaf olmuşdu.
Gecənin ahusu göbəyindən nafa(ətir) saçırdı.
Zilhicce ayının 20-si yetişmişdi,
Fələk qızıl külçəsini göyə qaldırmışdı.
Hicrətdən altı yüz həştad doqquz il,
Şəval ayından on beş gün keçmişdi.
Mən səssiz yoxluqdan yola düşdüm,
Səmənzar vücudum nədən saman oldu?

Bu beytlərdəki tarixə əsasən, Xacu Kirmani özünün hicri 689-cu ildə şəvval ayının 15-də anadan olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, şairin doğum tarixi ətrafında tədqiqatçıların fikri yekdil deyildir. Belə ki, bu beytlərə əsasən, Hüseyn Kuhi şairin zilhicce ayında doğulduğunu göstərmişdir (Kuhi, 1928).

Əli Nəzmi Təbrizi isə onun anadan olma tarixini 10 il əvvələ çəkərək, 679-cu il şəvval ayının 15-ə aid etmişdir (Nəzmi, 1999:91).

Xacunun ata-anası Kirmanın sayılıb-seçilən zadəganlarından olmuş, hələ uşaqlıq vaxtından onu əsilzadələrə məxsus “Xacə” deyə çağırırmışlar. Səid Nəfisnin hicri 1307-ci ildə (m.1928) qələmə aldığı

“نخلبند شعرا” – “Xaclərən nəxləndi” – Xacu Kirmanın həyatı və seçilmiş şeirləri) adlı əsərində yazdığına əsasən, Xacu təxəllüsü – “Xacə” sözünün incə, əzizləmə formasıdır və şair həmin adı özünə təxəllüs götürmüşdür (Nəfisi, 1928:8).

Bir çox təzkirə və mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən, yaxın adamları onu evdə və dostları arasında “Xacu” deyə çağırırmış və bu adla da şairliyə başlamışdır.

Xacunun əsərlərindən məlum olur ki, onun bütün uşaqlığı Kirmanın ziyalı şəxsiyyətləri, xüsusən şairlər arasında keçmişdir. Bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, özünün “Rövzətül-ənvar” əsərində Xacuya şairlik ilhamının uşaqlıqdan verildiyini, yuxuda bir mələyin ona gələcəyin böyük şairi olacağı haqqında xəbər verdiyini söyləmişdir. Şair “Rövzətül-ənvar” əsərində “Kiçik yaşımda yuxuda gördüyüm bir mələk və onun təbiri” hekayəsində təsvir edir ki, kiçik yaşlarında, səbə zamanında onun vəqt ayinəsində səfa var idi. Müəlliminin söhbəti şairin ilhamını qəm aparan rüzgar kimi oyadırdı. Bir löbət camallı (mələk) onun yuxusuna girdi və ona xəbər verdi: “Ey şirin sözlü tuti! Sən məliki-süxəndan olacaqsan. Əqlin, kamalın göylərə bülənd olacaqdır” (Xacu, 1991:42).

Səid Nəfisi, Bastani Parizi, Hüseyn Kuhi Kirmani, Əli Nəzmi, Səid Niyaz Kirmani kimi alimlər şairin həyatına və dövrünə dair araşdırmalarda onun Şərqi bir sıra mədəniyyət mərkəzlərinə, o cümlədən Məkkə, Təbriz, Marağa, İsfahan, Şiraz, Bağdad, Misr və başqa şəhərlərə səfər etdiyini, görkəmli sufilərle görüşdüyünü qeyd etmişlər.

Onu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Xacunun əsərləri onun həyatı və səfərlərinin salnaməsidir. “Humay və Humayun”da yazır:

چو افتاده آهوی سردر کمند
درین شهرتاکي شوی شهر بند
برو ترک بن محنت آباد گیر
لب دجله و راه بغداد گیر
ز هر گوشه درمان دردی طلب
ز هر چشمه ای آبخوردی طلب
(Xacu, 1991:324).

Ahu kimi başın kəməndə düşüb,
Bu şəhərdə nə vaxtadək şəhərbənd olacaqsan.
Bu möhnətli yeri tərək elə,
Dəclə kənarını və Bağdad yolunu tut.
Hər guşədən dərdinə dərman tələb (eylə)
Hər çeşmədən içməyə su tələb (eylə).

Şair 1318-1336-cı illərdə İraqi-ərəbi, Xuzistanı, Azərbaycanı, Təbriz, İsfahan, Həmədan kimi şəhərləri gəzir. Oradan Ərəbistana – Hicaza gedir. Xacu “Divan”ında yazır:

صبر ایوب کسی را که نباشد در رنج
حذر از محنت کرمان نکند چون نکند
چون درین مرحله خواجه اثر از گنج نیافت
ترک این منزل ویران نکند چون نکند
(Xacu, 1995:180).

Bir kəsin ki, əzab içində Əyyib səbri olmaya,
Kirman möhnətindən həzər etməsin, necə etməsin?
Bu mərhələdə indi ki, xəzinədən əsər tapmadı Xacu,
Bu viran mənzili tərək etməsin, necə etməsin?

Beləliklə, Xacu Kirmani öz səyahətlərində dövrünün görkəmli sufi şeyxlərilə görüşür ki, bu da onun dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynamış olur. Şairin mürşidiyyə təriqətinə mənsub olduğunu, Şeyx Əbu İshaq Kazeruninin müridi olduğunu tədqiqatçılar qeyd etmişlər.

Şair gəzdiyi ölkələrdə insan cəmiyyətinin dərd və ağrıları ilə üzləşmiş, haqsızlıq və zülmün ədalət üzərində təntənəsini görüb könlü qubar bağlamış, zəngin yaradıcılığı dövrünün sufi-humanist dünyagörüşünün təsiri altında formalaşmış və əsərlərində zülm və ədalətsizliyə qarşı kəskin etirazını bildirmişdir.

XIV əsrdə Əmir Xosrovdan sonra ikinci olaraq, Nizami “Xəmsə”sinə cavab yazmış Xacu Kirmani istedadı və zəkasına görə öz müasirləri arasında seçilən sənətkardır. Şairin müasirləri – Xacə Salman Savəci, Nasir Buxari, Təbib Şirazi, Mövlana Müzəffər və başqa şairlər məşhur idilər. Bu şairlər içərisində Xacu Kirmanidən başqa kimsə Nizami “Xəmsə”sinə bütöv şəkildə nəzirə, yaxud cavab yazmağa girişməmişdir. Onların arasında Xacu Kirmaninin müasiri Bağdad sarayına-Hülaku xanı Həsən Bozorga (1336-1356), sonralar isə cəlairilər sarayına yaxın olan Salman Savəci seçilirdi. O dövrdə qəsidə ustası kimi məşhur olan Salman Savəci, həmçinin Nizami ədəbi məktəbinə mənsub sənətkardır. O, “Xəmsə” mövzularında iki məsnəvi: “Fəraqnamə” və “Cəmşid və Xurşid” əsərləri yazmağa nail olmuşdur. “Cəmşid və Xurşid” Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinə nəzirə olaraq yazılmışdır.

Xacu Kirmaninin “Xəmsə” halqasında 4-cü məsnəvisi olan “Kamalnamə” hicri 744/miladi 1343-cü ildə yazılmışdır. Şair özü əsərin sonunda poemanın yazılma tarixini qeyd etmişdir:

مه دی بود و چرخ سنجایی
در پس ابرهای سیمایی
زال زر در هزیمت از بهمن
رفته در زیر آبگون جوشن ...
شد به تاریخ هفصد و چل و چار
(Xacu, 1991:197).

Tərcüməsi:

Dey(qış) ayı idi, sincabi(boz dələ rəngli)göylər,
Gümüşü buludların arxasında gizlənmişdi.
Qızıl Zal Bəhmənin məğlubiyyətində,
Mavi zirehin altına girmişdi...
Yeddi yüz qırx dörd tarixində,
Bu Azəri nəqşi gözəl kimi (bəzəndi).

“Kamalnamə” həcm etibarilə Xacunun əvvəlki poemalarından azdır. Əsər 1884 beytdən ibarətdir. Poema Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərinin vəzninə uyğun – xəfif bəhrində yazılmışdır. Məsnəvinin elmi-tənqidi mətni ilk dəfə İran alimi Səid Niyaz Kirmani tərəfindən hazırlanaraq, Xacu Kirmaninin “Xəmsə” (1991) külliyyatına daxil edilmişdir. Bu mətnin mükəmməl əlyazma nüsxəsi hicri 750/miladi 1371-ci ildə katib Məhəmməd bin İmran tərəfindən yazıya alınmışdır. İran alimi Nida bin Əlinin verdiyi məlumatlara əsasən, “Kamalnamə”nin bu əlyazma nüsxəsi 5980 nömrəli şifrə altında İran Milli kitabxanasında saxlanılır” (Nida, 2011:19).

“Kamalnamə”nin məzmunu Şərq poeziyasında qədim dövrlərdən mövcud olan fəlsəfi-didaktik üslubda yazılmışdır. Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsərinin məzmunu və üslub xüsusiyyətləri Sənainin “Hədiqətül-həqayiq” əsərindən tamamilə fərqlidir və Nizami Gəncəvi bu əsərlə Şərqin didaktik şeir üslubunu zirvəyə qaldırmışdır. Nizami yaradıcılığına yerli türk fəlsəfi-dini qaynaqlarının da mühüm təsiri olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Y.E.Bertels qeyd edirdi ki, “...didaktik forma Xorasan şairlərinə hələ Sənainin ilk sufi poeması yaranana qədər də məlum olmuşdur” (Bertels, 1962:173).

“Kamalnamə” əsəri 12 babdan (fəsildən) ibarətdir. Hər bir fəsildə islami-sufi fəlsəfənin tarixi və mahiyyəti haqqında şərhlər, dövrünün ictimai-əxlaqi görüşlərini əks etdirən fəlsəfi-didaktik məzmunlu hekayələr verilmişdir. Müəllif bu əsərdə islam fəlsəfəsi və əxlaqında mühüm rol oynamış olan sufizm təriqətinin mahiyyətini, mərhələlərini şərh edir, eləcə də, məşhur islam filosof və şeyxlərinin həyat və fəaliyyətlərinə aid bədii hekayələr vasitəsi ilə cəmiyyətə ümumbəşəri ideyalar və yüksək əxlaq təlqin edir. Əsər minacat, nət, şairin mürşidi Əbu İshaq Kaziruninin mədhi, seyri-süluk, salikin kamil nəfsə yetişməsi, aləmin şərh, salikin 4 ünsürlə – su, torpaq, yel və odla mükəlliməsi, odla mükəllimədə can aləminə işarə etməsi, seyri-sülukla səfər etmə, mütənahi (sonu olan) dünyadan namü-tənahi (sonu olmayan) dünyaya keçid, ovçu könüllərin bəyanı, susmağın fəziləti və onun xüsusiyyətləri, Aristatalisin hekayəsi, dövrünün vəfasızlığı haqqında, Əmir əl-möminin İmam Əlinin mübariz aşiqlə döyüşü, cavan qazi və Rum qeysərinin qızının hekayəsi, Həsən Bəsri haqqında hekayə, İbrahim Ədhəm haqqında, Sultan Mahmud Qəznəvi və Hindistan padşahının oğlunun hekayəsi, İmam Qəzali və qardaşının hekayəsi, daim Xızrı arzulayan padşah haqqında hekayə, sözün ilkinliyi, yəni Allaha bağlı olması və mənaya həsr olunmuş xüsusi başlıqlar və başqa maraqlı məzmunlu hissələr Xacu Kirmaninin zəngin ideya-fəlsəfi görüşlərini və sənətkarlıq qüdrətini əks etdirir. Əsərin sonunda şairin Cəmaləddin Əbu İshaq İncuya sitayışı, oğlu Mücirəddin Əbu Səid Əliyə nəsihəti və kitabın xətm olunması haqqında bölmələr Xacu Kirmani sənətinin mükəmməl bədii-fəlsəfi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

Xacu Kirmani yaradıcılığında qoyulan ictimai-fəlsəfi məsələlər mahiyyət etibarilə Nizami ideyalarının davamıdır. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndən başlayaraq, bütün poemaları boyu qoyulmuş humanist sufi-islami ideyalar Xacu yaradıcılığında dövrün modern fikirləri və simvolik üslubu əsasında yenidən poeziyanın predmetinə çevrilmişdir. İnsan-Allah birliyi, insanın Allahın təcəllası olaraq yer üzündəki aliliyi, onun kamilliyə yüksəlməsi, könül azadlığı, mənəvi muxtariyyətinin qorunması və sair məsələlər “Kamalnamə” poemasının əsas ideyasıdır.

Xacu Kirmani öz əsərini minacatla başlayır:

بسم من لاله الاهو

صنعت لفظی وزین معناه

کو منز هست از عیب دری قا

عالمی کو مقدس است از ریب (Xacu, 1991:101).

Allahın adı ilə,
Söz sənəti və mənanı (yaradan)
Qadir (Allah) ki, o, günah və eyibdən uzaqdır,
O, bir aləmdir ki, şübhəsiz, müqəddəsdir.
Yaxud:

صید قید توام دلم بگشای
دم بسته را رهی بنمای من (Xacu, 1991:116).

Sənin uğrunda çalışıram, könlümü aç,
Mən nəfəsi kəsilməmişə bir yol göstər.

Əsərdə şairin təriqət mürşidi Şeyx Əbu İshaq Kazeruniyə həsr etdiyi hissə diqqəti cəlb edir. Xacunun mürşidiyyə təriqətinə mənsub olduğunu, Şeyx Əbu İshaq Kazeruninin müridi olduğunu tədqiqatçılar qeyd etmişlər.

Səid Niyaz Kirmani “Xəmsə” külliyyatının müqəddiməsində yazırdı ki, “Xacu Mürşidi təriqətinin imamı olan Şeyx Əbu İshaq Kazeruni təliminə bağlanmış, Şeyx Əlaüddövlə Simnaninin təsəvvüfə dair görüşlərindən təlim almışdır” (Səid Niyaz, Xəmsə-yi Xacu Kirmani, 1991:26).

Abdürrəzzak Türk “Ərzurumun qəndilləri” əsərində Əbu İshaq Kaziruni haqqında məlumat verərək yazır: “Əbu İshak künyesiylə və Kazeruni nisbesiylə məşhur olmuşdur. m.963, h.352 senesi Ramazan ayının yarısına rastlayan Pazartesi günü Şiraz civarındakı Kazerun kasabasında dünyaya gəldi. Miladi 1034, h.426 Senesinde Kazerunda vəfat etdi. Kabri şerifləri oradadır” (Abdürrəzzak, 2014:288).

Xacu “Divan”ında da Şeyx Əbu İshaq Kazerunini yad edərək yazmışdır:

کمال رتبت خواجه همین قدر کافیت
که هست بنده ئی از بندگان بواسحق (Xacu, 1995:264).

Xacunun kamali- rütbəsi həmin o miqdardadır

Ki, bəndəlikdə Əbu İshaqın bəndəsidir.

Xacu Kirmaninin təsəvvüfi görüşlərində Şeyx Əlaüddövlə Simnaninin təsiri görünməkdədir. Məlumdur ki, Şeyx Əlaüddövlə Simnani (1261-1336) Kübravilik təriqətinin mürşidlərindən olmuşdur. Xacu Simnanda olarkən, Şeyx Əlaüddövlə Simnaninin təlimi sayəsində ələvi görüşlərinə yiyələnmiş və bu təlim onun şeirlərində görünməkdədir.

“Kamalnamə” məsnəvisində islami fəlsəfənin təməl görüşləri əks olunur. Xacu Kirmani Şərq filosofu İbn Sinanın “Mabda və Maad” (Səfər-seyri-süluk və qayıtma) əsərində qoyulan fəlsəfi problemləri – insanın (salikin) həm özünü, həm də yaradanını dərk etməsi, 4 ünsürün bir-birə keçməsi (od, hava, torpaq, su) və sair məsələləri bu məsnəvidə geniş şərh etmişdir.

“Kamalnamə”də dini-tarixi şəxsiyyətlər haqqında dərin fəlsəfi məzmunlu əxlaqi-tərbiyəvi hekayələr mühüm yer tutur. İmam Əliyə (ə) həsr olunmuş bir hekayəni nəzərdən keçirək.

Məlumdur ki, Həzrət Əmir əl-möminin İmam Əli (ə) Allahın və onun Rəsulunun sevib-seçdiyi işıqlı bir simadır. Məhəmməd Peyğəmbərin xəlifəsi, heyratəddici üstünlüklər sahibi Əli ibn Əbu Talibin igidlik və qəhrəmanlıqları, İslamın bütövlüyü və müsəlmanların birliyi uğrunda vuruşları, Allah yolunda cihadı din tarixində müstəsna yer tutur. Həzrət Əli (ə) kamillik və uzaqqörənliyi, alicənablığı, təmənnaşılıqlığı, inamı, səbr və dözümlü və sair əxlaqi dəyərlərlə də bəşəriyyət tarixində nadir insanlıq nümunəsidir.

Comərdliyi və şücaətilə Heydər (aslan) adını daşıyan Əmir əl-möminin Xəlifə Əlinin qəhrəmanlıqları məşhurdur və klassik ədəbiyyatda “şahe-mərdan” – mərdlərin şahı – Əli ibn Əbu Talibə sonsuz ehtiram və məhəbbətlə saysız hekayələr həsr olunmuşdur.

Xacu Kirmani də “Kamalnamə” məsnəvisində bu mövzuya müraciət etmiş, “Əmir əl-möminin Əli (ə) və mübariz aşiq” əhvalatından bəhs edən bir hekayə ilə onun qəhrəmanlıq və əzəmətini tərənnüm etmişdir.

Novella xarakterli, orijinal süjet əsasında qurulmuş bu hekayə öz bədii-fəlsəfi məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Hekayədə nəql olunur ki, hələ heç kəsini məğlub edə bilmədiyi şah-mərdan Əli ibn Əbu Talib bir gün atını kənara sürmüşdü. Qəflətən Yəmən yolundan ildırım kimi şığıyan bir atlı ilə rastlaşdı. Həmin atlı Cəhənnəm odundan qaçmış divə bənzəyirdi. Daş ürəyində qəzəb

qaynayırdı. Həmən adam nizəsini Əlinin nizəsinə atıb onunla vuruşdu. Daşın bağrında qan çeşməsi açdılar. Dinin şiri Əli qeyzindən düşməni torpağa yıxdı və bəbir kimi onun sinəsində oturdu, qılıncını lərzəyə gətirib daşı qana boyadı. Rəqibi əldən düşmüşdü və sanki bəbirin əsiri olmuş bir ahu idi. Əlinin (ə) ovu olan o gənc ah-naləni özünə sipər edib, fəğana gəldi: “Heyf ki, canı tərkdirəm və cahandan kam almadan gedirəm...”.

İmam Əli ondan soruşdu: “Sən bu dava və kininlə nə istəyirdin? Və nə üçün indi nalə edirsən? Sinəndəki bu ah tüstüsü nədəndir?”.

O zirehli cavan cavab verdi: “Mənim könlüm bir ahu gözlünün ovu olmuş, onun saçları kəməndinə bənd olmuşdur. Neçə müddətdir ki, könlüm əldən getmiş və adamlardan xəcil olmuşam. Qanıma içən o şəhla gözlü məndən Heydərin (Əlinin) başını istəyir. Odur ki, davaya gəlmişəm. Ah çəkirim ki, könlümü bərbad etmişdim, indi də canımı yelə verəcəyəm”.

Mərdlərin başçısı Əli (ə) bu sözləri eşidən kimi onu öldürməkdən vaz keçdi. Xəncərini çıxarıb öz başı üstündə tutdu və dedi: “Bu mən – Əli, bu da mənim başım! Qüssə yemə, xəncəri çək və ürək kamını al!”.

Hekayədə məzmun davam etdirilir ki, bu mərdanə hərəkəti ilə Əli (ə) küfr qarasını o cavanın ürəyindən sildi, qəflət pərdəsini onun gözündən açdı; onu islam yolunu tutmağa çağıraraq söylədi: “Sənəmə (bütə, gözələ) itaət etməkdən keç!”.

Əhvalat nikbin sonluqla başa çatır. Həzrət Əli (ə) atlandı, özü o gəncə yoldaş olub, onun sevdinin qala hasarına doğru gəldi və gənci öz məhəbbətinə qovuşdurdu. Hekayədə cəmiyyətdəki ictimai-dini münasibətlər iki aşiq-qəhrəman timsalında poetik səhnələrlə əks olunmuşdur. Din, Həqiqət aşiqi, qəhrəman Həzrət Əli və gözəl (büt) aşiqi başqa bir qəhrəman qarşılaşdırılır. Möminlərin əmiri Əlinin mənəvi kamilliyinin yetkinliyi və cavan aşıqın mənəvi təkamülünə göstərdiyi təsir hekayənin əsas qayəsini təşkil edir.

Təsvir olunan əhvalat, həmçinin Şərq xalq hekayəçiliyinə xas incəliyi və islamın mühüm əxlaqi məziyyətlərini özündə cəmləməsi ilə diqqəti cəlb edir. Xacu Kirmani öz hekayəsində Həzrət Əlinin humanist görüşlərini – insana sevgi və mərhəmətini, ədalətini, kamillik haqqında islami-fəlsəfi təfəkkürünü, əqidə uğrunda dönməzliyini məharətlə açır. Qılıncı ilə yenilməz olan Əli həm də xeyirxah, insanpərvər və mərhəmətli bir şəxsiyyətdir. O, Allahın lütf və mərhəmətinin nişanəsidir.

Dini-tarixi ədəbiyyatda “Allah-təalanın aslanı” adı ilə tanınan Əli obrazı Xacu yaradıcılığında da bu məşhur epitetlə təqdim olunur. Novellanın orijinal sonluğunda şair yazır:

صيد اين راه شیر مردانند زانکه از تیغ سر نگردانند (Xacu, 1991:134).

Bu yolun ovçusu mərd aslanlardır,

O üzəndən, qılıncdan boyun qaçırmazlar.

Hekayədə şair poetikanın estetik imkanlarından geniş istifadə edərək zəngin obraz sistemi yaradır. Sözü gizli mənası ilə şeirə düzməyi bacaran Xacu Kirmani bu hekayədə də qəhrəmanın daxili aləmini, onun xarakterini açmaq üçün təşbih, istiarə, təlmihlərdən geniş istifadə edir. Məsələn, Əli ilə döyüşə gələn aşiq gəncin qəzəbini ifadə etmək üçün şair aşağıdakı poetik formanı yaradır:

همچو دیو از سقر برون جسته زین چو آتش به باد بسته (Xacu, 1991:132).

Cəhənnəm(odundan) qaçmış div kimi idi,

Buna görə də atəş kimi yelə bağlıydı.

Burada qəzəbli insan və yanar atəş obrazı müqayisə edilərək, təşbih yaradılır. Şair Əlinin obrazını “bahar nəfəsi”, “yel ayaqlı” ifadələrlə təşbih edir.

مرتضی در نفس چو باد بهار جست بر باد پای و گشت سوار (Xacu, 1991:134).

Mürtəza bahar yelinə bənzər nəfəsi ilə,

Yel (tək) ayağa qalxdı və atlandı.

Müəllif burada İmam Əlinin (ə) epitetlərindən birini – Mürtəza adını işlədərək, qəhrəmanın nəfəsini onun əməllərinə uyğun – ədalətli, xoş və gözəl bahar yelinə bənzətmiş və təşbihin incə poetik nümunəsini yaratmışdır.

Nəticə

Göründüyü kimi, Xacu Kirmaninin “Kamalnamə” əsərinin əsas ideyası islami-humanizmin tərənnümü və təbliğidir. Nizami Gəncəvinin Allah, insan və eşq haqqında təsəvvüfə bağlı fəlsəfi konsepsiyası Xacu Kirmani əsərlərinin məzmun və üslubunda modern şəkildə dövrün poeziya ənənəsinə uyğun olaraq davam etdirilmişdir.

Xacu Kirmaninin “Xəmsə” mövzularında qələmə aldığı əsərlərin məzmun və süjetində simvolik elementlərin üstünlüyü diqqəti cəlb edir. Şair simvollaşma yolu ilə Şərq mistik fəlsəfəsilə xalq yaradıcılığının mifik elementlərini sintezləşdirən qüdrətli sənətkarlardan biridir.

Ədəbiyyat

1. Zhirmunskiy, V. (1971). Srednevekovyye literatury kak predmet sravnitel'nogo literaturovedeniya. Izvestiya AN SSSR. Otdeleniye literatury i yazyka. T.XXX. Vyp. 3. M., s.190.
2. Borev, YU. (1989). Khudozhestvennyy protsess (problemy teorii i metodologii). Khudozhestvennyye vzaimodeystviye kak vnutrenniye svyazi khudozhestvennogo protsessa. V knige: Metodologiya analiza literaturnogo protsessa. Moskva, Nauka, s.11
3. Kazimov, M. (2012). Xacu Kirmani. Farsdilli ədəbiyyatın yeddi əsri. Bakı: “Nafta- Press” nəşriyyatı, 391 s.
4. Hüseyn Kahi Kermani. (h.1307/m.1928). Xacu-ye Kermani. Tehran: Çapxane-ye “Xavər”.
5. Əli Nəzmi Təbrizi. (h.1378/m.1999). Devist soxənvər (Təzkire-ye əl-şüəra-ye mənzum o mənsur). Tehran.
6. Səid Nəfisi. (h.1307/m.1928). Nəxlbənd-e şüəra. Əhval o müntəxəb-e əşar-e Xacu-ye Kermani, Tehran,
7. Divan-e gəzəliyyat-e Xacu-ye Kermani, be kuşəş-e Həmid Məzhəri, çap-e sevvom, Kerman. (h.1374/m.1995). 470 s.
8. Xəmsəyi-Xacu-ye Kermani. Be təshih-e Səid Niyaz Kermani, Daneşkəde-ye Ədəbiyyat-e v olum-e Ensani, Daneşqah-e şəhid ba honər- Kerman. (1370).
9. Nəda İbn Əli. Zərurət-e təshih-e enteşadi Kemalname-ye Xacu-ye Kermani, Qozarəş-e Miras, şomare-ye 46. (h.1390/m.2011).
10. Bertels, Ye.E. (1962). Nizami i Fizuli. Izbrannyye trudy. Moskva: Izdatelstvo «Nauka», 554 s.
11. Səid Niyaz Kermani. (1370). Modəddeme. Xəmsə-ye Xacu-ye Kermani Daneşkəde-ye ədəbiyyat-e volume ensani. Daneşqah-e şəhid ba honər-Kerman, 1370
12. Abdurrezak Turk. (2014). Candlesticks of Erzurum. Istanbul.

Göndərildi: 20.10.2022

Qəbul edildi: 01.01.2023